

مجله علمی تحقیقی بین المللی علوم اسلامی
مجله دراسات اسلامية، عالمية، علمية، محكمة
Uluslararası İslami Araştırmalar Dergisi
International Journal of Islamic Studies

دیوان

ISSN: 2706-6428 E-ISSN: 2707-7462

جلد: ۰۳ شماره: ۰۱ سال: ۱۴۰۰
Volume: 3 Issue: 1 Year: 2022

امیر علی شیر نوائی و نقش او در توسعه تاریخ نگاری دوره سلطان حسین بایقرا
الأمیر علی شیر النوائی و دوره في تطوير التأريخ في عهد السلطان حسين بایقرا
Ali Şîr Nevaî'nin Sultan Hüseyin Baykara Döneminde Tarihçiliğin Gelişimindeki Rolü
Amir Ali Shir Nawai and his Role in the Development of Historiography During the Reign of
Sultan Hussain Bayqra

Doi: <http://dx.doi.org/10.48117/Diwan.2022.15>

پوهیالی بهادر بهروز*

Makale Bilgisi / Article Information

Makalenin Türü/Article Type: Araştırma makalesi/Research Article
08.04.2021
Geliş Tarihi / Received Date:
11.09.2021
Kabul Tarihi / Accepted Date:

معلومات مقاله / بيانات المقال

نوع مقاله / نوع المقالة: تحقیقی / البحثي
تاریخ دریافت مقاله / تاریخ استلام المقال:
تاریخ پذیرش مقاله / تاریخ قبول المقال:

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal

tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by Turnitin. No

plagiarism detected.

این مقاله توسط نرم افزار تورنیتین (Turnitin) بررسی شده

(plagiarism) یا سرقت ادبی تثبیت نگردید.

قد خضع المقال لبرنامج فحص الانتحال (Turnitin) و لم

يثبت أنه من السرقات الأدبية.

نحوه ارجاع دهی از این مقاله در پاورقی

بهادر بهروز، "امیرعلی شیر نوائی و نقش او در توسعه تاریخ نگاری دوره سلطان حسین بایقرا"، مجله دیوان ۱/۳ (جلدی ۱۴۰۰)، ۹-۲۸.

Atıf

Bahadur Behroz, "Ali Şîr Nevaî ve Sultan Hüseyin Baykara Döneminde Tarihçiliğin Gelişimindeki Rolü", *Diwan Dergisi* 3/1 (Ocak 2022), 9-28.

* استاد دانشگاه جوزجان / افغانستان.

ORCID ID: 0000-0001-9810-3435

چکیده:

با به قدرت رسیدن سلطان حسین بایقرا در هرات و توجه او به توسعه فرهنگ و هنر در این دوره، شهر هرات دوباره مرکز علم، فرهنگ، ادب و هنر گردید. علما، شعرا، فضلا، نویسندگان و مورخان بزرگی در این دور با حمایه دربار گرد هم آمده و دست به خلق آثار بزرگ علمی، ادبی، هنری، تاریخی و فرهنگی زدند و مکاتب مختلفی را اساس گذاری نمودند. یکی از مکاتب شکل گرفته در این دوره مکتب تاریخ نگاری هرات بود که با حمایه امیر علیشیر نوائی و مورخان بزرگ دیگر در این دوره بوجود آمده بود. این مکتب که تداوم نهضت تاریخ نگاری دوره مغولی، ایلخانی و تیموری بود که با پیروی از سنت تاریخ نگاری گذشته، فرهنگ تاریخ نویسی جدیدی را مروج گردانید و رونق تاریخ نگاری. این دوره حتی بعد از پایان یافتن حکومت تیموریان زنده باقی مانده و به دربار بایریان هند و صفویان ایران رسانده شد. یکی از مورخان این مکتب که بانی و حامی این نهضت تاریخ نویسی بود امیر علی شیر نوائی است، آثار تاریخی باقی مانده از او بیانگر دسترسی اش به علم تاریخ و علاقه تاریخ نویسی او میباشد. نوائی به تاریخ نگاهی فرهنگی و اجتماعی گونه داشت و در سبک تاریخ نویسی او تداخل ذهنیت ادبی و فرهنگی اش بیشتر تاثیر داشته، کتاب و رساله های تاریخی باقی مانده از او قابل اهمیت هستند. جایگاه دیگر نوائی علاقه و پشتیبانی بی حد او به تاریخ و تاریخ نویسی این دوره است، کتاب خانه بزرگ تاریخی او و حمایت او از مورخان باعث توسعه نهضت تاریخ نگاری در این دوره گردیده بود. ظهور مورخان بزرگی مانند خواند میر، کاشفی، سمرقندی و دیگران در این دوره و خلق آثار زیادی تاریخی تقدیم شده بنام او، همه بیانگر تاثیر و نقش عمیق او در تاریخ نگاری این دوره میباشد.

واژه های کلیدی:

تیموریان، هرات، امیر علی شیر نوائی، سلطان حسین بایقرا، تاریخ نگاری

الملخص:

لَمَّا جَلَسَ السُّلْطَانُ حُسَيْنُ بَايْقَرَا الَّذِي كَانَ يَهْتَمُّ بِالْعِلْمِ وَأَهْلَهُ عَلَى كُرْسِيِّ السُّلْطَانَةِ؛ أَصْبَحَتْ هَرَاتُ مَرْكَزَ الْعِلْمِ وَالثَّقَافَةِ وَالْفَنِّ وَالْأَدَبِ مَرَّةً أُخْرَى، حَيْثُ اجْتَمَعَ فِيهَا الْعُلَمَاءُ وَالشُّعْرَاءُ وَالْكَتَّابُ وَالْمُؤَرِّخُونَ، وَأَلْفُوا تَأْلِيفَ قِيَمَةٍ فِي الْعِلْمِ وَالْفَنِّ وَالثَّقَافَاتِ وَالتَّوَارِيخِ وَالْأَدَابِ. وَقَامُوا بِتَأْسِيسِ مَدَارِسَ مُتَعَدَّةٍ؛ مِنْهَا مَدْرَسَةُ التَّأْرِيخِ الَّتِي أُسِّسَتْ بِحِمَايَةِ مِنَ الْأَمِيرِ عَلِيِّ شِيرِ النَوَائِيِّ وَالْمُؤَرِّخِينَ الْكِبَارِ فِي هَذَا الْعَهْدِ. وَفِي الْحَقِيقَةِ كَانَتْ هَذِهِ الْمَدْرَسَةُ اسْتِمْرَارًا لِحَرَكَةِ التَّأْرِيخِ الْمَغُولِيِّ وَالْإِيلَخَانِيِّ وَالتَّيْمُورِيِّ، إِلَّا أَنَّهَا ظَهَرَتْ عَلَى مَنْهَجٍ جَدِيدٍ فِي ثَقَافَةِ التَّأْرِيخِ، وَظَلَّتْ مُسْتَعْمَلَةً مَزْدَهْرَةً حَتَّى بَعْدَ زَوَالِ الدَّوْلَةِ التَّيْمُورِيَّةِ فِي عَهْدِ سُلْطَانَةِ مَغُولِ الْهِنْدِ وَالصَّفَوِيِّينَ فِي إِيرَانَ. وَيُعَدُّ الْأَمِيرُ عَلِيُّ شِيرِ النَوَائِيِّ مُؤَسِّسَ هَذِهِ النُّهْضَةِ التَّأْرِيخِيَّةِ وَمِنْ مُؤَرِّخِيهَا، وَالْآثَارُ التَّأْرِيخِيَّةِ الَّتِي خَلَّفَهَا النَوَائِيُّ تَدُلُّ عَلَى تَمَكُّنِهِ مِنَ عِلْمِ التَّأْرِيخِ وَاهْتِمَامِهِ بِمَدْرَسَةِ التَّأْرِيخِ. وَكَانَ الْأَمِيرُ عَلِيُّ شِيرِ النَوَائِيِّ يَنْظُرُ إِلَى التَّأْرِيخِ نَظْرَةً ثَقَافِيَّةً وَاجْتِمَاعِيَّةً، وَكَانَتْ الْفِكْرَةُ الْأَدَبِيَّةُ وَالثَّقَافِيَّةُ أَكْثَرَ تَأْثِيرًا فِي أُسْلُوبِهِ التَّأْرِيخِيِّ، وَلَهُ كُتُبٌ وَرِسَالَتٌ تَأْرِيخِيَّةٌ بِاللُّغَةِ الْأَهْمِيَّةِ. وَمَا جَعَلَ النَوَائِيَّ فِي مَكَانَةٍ مَرْمُوقَةٍ؛ اِهْتِمَامُهُ الشَّدِيدُ بِالتَّأْرِيخِ وَكُتَابَتِهِ، وَمَكْتَبَتُهُ التَّأْرِيخِيَّةُ الْغَنِيَّةُ، وَحِمَايَتُهُ مِنَ الْمُؤَرِّخِينَ الَّتِي أَدَّتْ إِلَى تَطْوِيرِ النُّهْضَةِ التَّأْرِيخِيَّةِ فِي هَذَا الْعَصْرِ، وَظُهُورُ الْمُؤَرِّخِينَ الْكِبَارِ مِثْلَ خَوَانْدَمِيرٍ، وَالْكَاشْفِيِّ، وَالسَّمَرْقَنْدِيِّ وَغَيْرِهِمْ. وَفِي هَذَا الْعَهْدِ، وَتَأْلِيفُ آثَارِ تَأْرِيخِيَّةٍ ضَخْمَةٍ بِاسْمِهِ، وَكُلُّ ذَلِكَ يُؤَكِّدُ دَوْرَهُ الْبَارِزَ فِي نُهُضَةِ التَّأْرِيخِ وَتَطْوِيرِهِ فِي هَذَا الْعَهْدِ.

الكلمات المفتاحية:

تیموریان، هرات، امیر علی شیر نوائی، سلطان حسین بایقرا، تاریخ نگاری

Özet:

Sultan Hüseyin Baykara Herat'ta iktidara geldiği dönemde kültür ve sanatın gelişimine önem vermesinden dolayı Herat şehri yeniden bilim, kültür, edebiyat ve sanatın merkezi haline geldi. Bu dönemde büyük âlimler, şairler, bilginler, yazarlar ve tarihçiler, sarayın desteğiyle bir araya gelerek büyük ilmî, edebî, sanatsal, tarihi ve kültürel eserler meydana getirmişler ve çeşitli ekoller kurmuşlardır. Bu dönemde oluşturulan ekollerden biri de Emir Ali şir Nevai ve diğer büyük tarihçilerin desteğiyle kurulan Herat Tarihçiliği ekolü'dür. Moğol, İlhanlı ve Timurlular dönemlerinin tarihçilik hareketinin devamı olan bu ekol, geçmiş geleneği takip ederek yeni bir kültür geliştirdi. Bu tarihçilik kültürü Timurlular devletinin çöküşünden sonra da hayatta kaldı ve Hint Baburileri ve İran Safevilerine kadar ulaştırıldı.

Emir Ali Şir Nevai' bu akımın kurucusu ve destekçisidir. Geride bıraktığı eserleri onun tarih ilmine olan vukufiyetini ve hâkimiyetini göstermektedir. Kültürel ve sosyal bir tarih görüşüne sahip olan Nevai önemini tarih yazımında, edebî ve kültürel alanda, kitaplar ve tarihi risalelerde kendini göstermektedir. Nevai'nin bir diğer önemi ise, bu dönemin tarihine ve tarihçiliğe olan yoğun ilgisi ve desteğidir. Büyük tarih kütüphanesi ve tarihçilere verdiği destek, bu dönemde tarihçilik hareketinin gelişmesine yol açmıştır. Bu dönemde hand Mir, Kaşifi, Semerkandi ve benzeri büyük tarihçilerin ortaya çıkması ve ona adanmış birçok tarihi eserin meydana getirilmesi, bu dönemin tarihçiliğindeki derin etkisini ve rolünü göstermektedir.

Abstract:

With the arrival of Sultan Hussain Bayqra to power in Herat and his tendency towards culture and art development in this period, the city of Herat once again became the center of science, culture, literature and art. Islamic scholars, poets, writers and great historians gathered with the support of the kingdom and created great scientific, literary, artistic, cultural, and historical literatures and scripts. They also established various schools of literatures. One of the schools, which formed in this period, was Herat historiography School that was established with the support of AliShir Nawai and other prodigious historians. This school was a continuation of the historiographical movement of the Mongol, Ilkhanate and Timurid reigns, which promoted a new culture of historiography by following the traditional historiography. The flourishing of historiography of this period continued even after the end of Timorian, and had been delivered to Babrian of India and Safawayan of Iran.

One of the historians of this school who was also the founder and supporter of this historical movement is Amir Ali Shir Nawai. His remaining historical works show his access to history and his interest in historiography. Nawai had a cultural and social view of history and in his approach to historiography, the interaction between his literary and cultural mindset was more influential. Therefore, his books and historical publications are significant and so important.

His great historical library and his support for historians led to the development of the historiography in that period. The emergence of great historians such as Khawand Mir, Kashefi, Samarqandi and others in this period, and the creation of many historical works dedicated to him; all show his deep influence and role in the historiography of this period.

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı Devleti, Yıkılış, Savaş, Sebep, Gerileme.

Keywords:

Temorian, Herat, Amir Ali Shir Nawai, Sultan Husain Bayqra, Historiography.

مقدمه

دوره حکومت تیموریان یکی از با شکوه ترین دوره های تاریخی در بخش نهضت تاریخ نگاری در خراسان بود، این نهضت تاریخی که از دوره مغولی و ایلخانی آغاز شده بود تا پایان سلسله تیموریان با رونق و جلاش ادامه داشت. مورخین نهضت تاریخ نگاری دوره تیموریان را با به قدرت رسیدن تیمور و توجه او و شاهزادگان تیموری به مورخین و تاریخ نویسی به سه مرحله زمانی تقسیم بندی کرده اند. مرحله اول شامل عصر خود تیمور، مرحله دوم شامل عصر میرزا شاهرخ و مرحله پایانی شامل عصر سلطنت سلطان حسین بایقرا میشد. درخشش تاریخ نگاری در هر یکی از این دوره ها بستگی به شاهزادگان و امیران هنر پرور بود که خزانه پر شده تیمور را در راه توسعه علم و فرهنگ و حمایت شخصیت های علمی و هنری به مصرف میرساندند.

یکی از این امیران دانشمند و مورخ توانا در دوره سلطنت سلطان حسین بایقرا، امیر علیشیر نوائی بود، نوائی که در سال ۸۴۴هـ. در یک خانواده ترک چغتای در شهر هرات به دنیا آمده بود، پدرش نظام الدین کیچکنه بهادر و مادرش دختر شیخ ابو سعید از امرای کابل بوده و از هر دو نصب به امرای اشرافی وقت قربات داشت. نوائی در کودکی هم درس با شهزادگان تیموری بود (سلطان حسین بایقرا) و بعدا هجرت به طرف عراق و مشهد کرد، در مسیر راه در شهر تفت با شرف الدین علی یزدی مورخ بزرگ تیموری مصاحبت نمود، شیخ او را تحسین نموده، بشارت نبوغیت و بزرگی به او داد و برخی ملاقات او را شبیه ملاقات مولانا جلال الدین رومی- بلخی با شیخ فرید الدین عطار میدانند. نوائی بعد از بازگشت به هرات و فوت پدرش تحت سرپرستی ابوالقاسم بابر قرار گرفت، بعد از به قدرت رسیدن سلطان ابو سعید و کینه و حسادت او با نوائی او را مجبور به هجرت به سمرقند نمود. نوائی با گذراندن روز های سخت در سمرقند و حمایت دوستان پدرش توانست دانش و تحصیل خود را نزد دانشمندان مشهور آن شهر به پایه اكمال برساند و با کشته شدن سلطان ابو سعید و به قدرت رسیدن سلطان حسین بایقرا دوست دوران کودکی اش دوباره به هرات برگشت و با کاردانی و شایستگی که داشت نزدیک ترین و مقتدر ترین شخص در دربار سلطان حسین بایقرا گردید.

نوائی به عنوان وزیر دانشمند و هنر دوست سلطان حسین بایقرا توانست با خرد و تدبیر سیاسی اش عرصه های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و هنری دوره سلطان حسین بایقرا را تحت تاثیر دانش و شخصیت توانمندش قرار بدهد، یکی از این تاثیرگذاری او تاثیرش بر نهضت تاریخ نگاری این دوره است که با پشتیبانی او به اوج خود رسیده بوده. نوائی در کنار اینکه به همه علوم عصر خود مسلط بود، به علم تاریخ هم دست رسی داشت، او با مطالعه آثار مورخان بزرگ مانند ابن خلدون و دیگران خود به نویسندگی تاریخ پرداخت و در کنار مورخان عصر خود کتاب و رساله های ارزشمندی را در بخش تاریخ پیامبران، تاریخ پادشاهان عجم و شخصیت های عصر خود تالیف نمود. سبک تاریخ نگاری او دنباله سبک تاریخ نگاری مغولی، ایلخانی و اسلامی با رویکرد واقعی گرایانه بود و مفاهیم ادبی و فرهنگی را بیشتر تداخل آثار تاریخی اش مینموده. او علاقه ای خاصی به تاریخ نگاری و مورخین داشت و

کتاب های تاریخی که در این دوره با حمایه او توسط مورخان بزرگی مانند میر خواند، سمرقندی و کاشفی ... در بخش های مختلف نوشته شده و به نام او تقدیم شده، خود بیانگر جایگاه و نقش او در توسعه تاریخ نگاری این دوره می باشد.

مقاله حاضر هم به بررسی زندگی، تالیفات تاریخی و سبک تاریخ نگاری نوائی پرداخته و زمینه های دانش تاریخی او را با سبک تاریخ نگاری در این دوره در کنار حمایت و نقش موثرش بر نهضت تاریخ نگاری دوره سلطان حسین بایقرا به معرفی میگیرد. چون مردم بیشتر نوائی را به عنوان شاعر، ادیب، هنرمند و موسیقی دان می شناسند و کمتر کسانی با دانش تاریخی او، آثار تاریخی اش و نقشش در توسعه تاریخ نگاری این دوره آشنا هستند. نویسندگان هم بیشتر توجه به همین بخش های شخصیتی او داشتند و کمتر کسانی توجه به دانش تاریخی او کرده و کتاب و رساله های تاریخی اش را به معرفی گرفته است. **روش کار گرفته در این تحقیق** کتابخانه ای و توصیفی بوده و با مراجعه به آثار خود نوائی، آثار نویسندگان معاصر او، مقالات معتبر علمی، آثار و نظریات صاحب نظران دیگر، کوشش شده که نگاهی به زندگی و دانش تاریخی نوائی داشته و آثار و علاقه تاریخی او را در کنار نقش اش در توسعه تاریخ نگاری این دوره به معرفی و تحلیل بگیرد.

زندگی نامه علی شیر نوائی

نظام الدین علی شیر نوائی متخلص به "نوائی" در اشعار ترکی و "فانی" در اشعار فارسی که نسب از ترکان چغتای دارد، در ۱۷ رمضان سال ۸۴۴هـ در شهر هرات تولد یافت،^۱ پدرش کیچکنه بهادر یکی از ملازمان دربار سلطان ابو سعید بود. نسب مادری وی به میر ابو سعید چیچک از امرای مشهور پدر سلطان حسین یعنی بایقرا میرزا میرسد.^۲ علی شیر در روزگار کودکی با حسین بایقرا و سایر شاهزادگان تیموری هم درس بود و بدین گونه دوستی او از زمان کودکی با سلطان حسین بایقرا گره خورده بود. علی شیر تعلیمات اولیه را نزد پدرش فرا گرفته و زمانی که به سن چهار سالگی رسید به مدرسه رفته و در مدرسه در بین هم سالانش از هوش بالای برخوردار بود.^۳ پس از وفات شاهرخ که در سال ۸۵۰هـ اتفاق افتاد، هرج و مرجی بزرگی در خراسان بوجود آمد، علی شیر در سن شش سالگی با اتفاق پدر خود از راه یزد رو به عراق نهاد. در این سفر علی شیر در شهر تفت در خدمت تاریخ نگار مشهور دوره تیموری مولانا شرف الدین علی یزدی رسید.^۴ بعد از پایان هرج و مرج در خراسان، کیچکنه بهادر فرزند خود علی شیر را با خود گرفته در سال ۸۵۵هـ دوباره به خراسان برگشت. در این زمان بود که پدر علی شیر در خدمت ابوالقاسم بابر شاه قرار گرفت و مدتی به حیث والی سبزوار اجرای وظیفه نمود. نوائی در کتاب خود موسوم به مجالس

^۱ محمد یوسف واله اصفهانی، *خلد برین (تاریخ تیموریان و ترکان)* (ناشر: میراث مکتوب، ۱۳۷۹)، ۳۱.

^۲ Agâh Sırrı Levend, *Ali Şir Nevai'nin Hayatı, Sanatı ve Kişiliği* (Ankara: Basım evi, 1965), 1/ 29.

^۳ Kemal Eraslan, "Çağtay Şâiri Atayî'nin Gazelleri", *Türk Dili Dergisi* 35 (1987): 642.

^۴ امیر علی شیر نوائی، *محاکمة اللغتين*، تصحیح: دکتر حسین محمد زاده صدیق (تیریز: نشر اختر، ۱۳۸۷)، ۲۵.

النفائس در ذیل اسم میر شاهی سبزواری چگونگی زندگی خود در این زمان را شرح میدهد. پدر نوائی در سال ۸۵۶ هـ. وفات نمود و علی شیر در حمایه ابوالقاسم بابر شاه که خود اهل شعر و ادب بود قرار گرفت. در سال ۸۵۷ هـ. ابوالقاسم بابرشاه به مشهد رفت، علی شیر و حسین بایقرا را با خود به مشهد برد و علی شیر را گرامی داشته و به کسب علوم ادبی تشویق نمود.^۵ زمانیکه بابرشاه در سال ۸۵۸ هـ. در مشهد وفات نمود، باز جدای بین حسین بایقرا و علی شیر بوجود آمد و حسین بایقرا دوباره به مرو برگشت ولی علی شیر در مشهد باقی مانده و به تحصیل علوم پرداخت. بعد از وفات بابر شاه که علی شیر بدون حامی مانده بود نزد یکی از دوستان پدرش که از امرای چغتای موسوم به حسن اردشیر بیک بود به سر میبرد.^۶ نوائی در زمان تحصیل در مدرسه امام رضا در مشهد با علما و شعرای زیادی آشنا شد و نزد اکثر شان به فراگیری علوم پرداخت. علم عروض را نزد استاد خود درویش منصور فرا گرفت و علم قرائت را نزد مولانا علی جامی آموخت. نوائی در مشهد شیخ کمال الدین تربتی را زیارت نمود و نیز به زیارت شاعر و خطاط مشهور وقت خواجه محمد خضرشاه استرآبادی صاحب مثنوی های "زید و زینب" و "یوسف و زلیخا" رسید. نوائی در این زمان بیشتر وقت خود را به مطالعه کتاب ها میپرداخت و روزگار را در این شهر در تنگدستی و حسرت میگذراند. بالاخره نوائی در سال ۸۶۵ هـ. دوباره به هرات آمد و مدتی به دربار سلطان ابو سعید پیوست. ولی سلطان ابوسعید بدلیل دوستی نوائی با حسین بایقرا اهمیتی به وی نداد و بنابر آنچه ظهیر الدین در "بابر نامه" مینویسد او را به سمرقند تبعید کرد.^۷

نوائی در مدت اقامت در سمرقند از حمایت طرخان محمد و احمد حاجی بیک برخوردار بود و از مصاحبت با آنها بهره میبرد. در طی دو سالی که در سمرقند گذشت نوائی در خانقاه خواجه جلال الدین فضل الله اللیثی به عنوان طلبه به تحصیل فقه و نحو پرداخت.^۸ در سال ۸۷۲ هـ. پس از کشته شدن ابوسعید در جنگ قره باغ در مقابل اوزون حسن، حسین بایقرا هرات را تصرف نموده و به تخت سلطنت تیموری جلوس نمود. در این زمان سلطان حسین بایقرا دوست نزدیک خود نوائی را به هرات فرا خواند. متعاقب این واقعه علی شیر به هرات آمد و قصیده مشهور خود بنام "هلالیه" را به سلطان حسین بایقرا تقدیم نمود و در خدمت او در آمد. حسین بایقرا او را مورد عزت و تکریم قرار داده و به کار های دولتی مشغول نمود. در سال ۸۷۶ هـ. به مهادری منصوب شد و از این تاریخ به بعد زندگی درباری و سیاسی نوائی در کنار دوست دوران طفولیتش سلطان حسین بایقرا آغاز شد و تا پایان زندگی اش صادقانه در کنار او به امور بزرگ حکومت داری و فرهنگی مشغول بود.^۹

^۵ Levend, *Ali Şir Nevai'nin Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, 1/ 34.

^۶ نوائی، محاکمه المغتین، ۲۷.

^۷ غیاث الدین بن هماد الدین خواند میر، مکارم الخلاق (شرح احوال و زندگانی امیر علی شیر نوائی)، مصحح. محمد اکبر عشیق (تهران: میراث مکتوب، ۱۳۷۸)، ۱۳۷.

^۸ غیاث الدین بن هماد الدین محمد خواند میر، حبیب السیر فی اخبار افراد بشر (تهران: چاپ خانه خیام، ۱۳۸۰)، ۴/ ۶۹۱.

^۹ Levend, *Ali Şir Nevai'nin Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, 1/ ۴۲.

حیات سیاسی امیر علی شیر نوائی

فراز و نشیب زندگی دوره کودکی و نوجوانی امیر علی شیر نوائی متأثر از تعلق خانوادگی اش به خانواده های امرای تیموری و برلاس میباشد، ارتباط نسبی امیر از طرف مادر و پدر به امرای اشرافی وقت باعث گردید که امیر روز های سخت زندگی را آغاز نماید.^{۱۰} تغییر چرخ قدرت و برخورد های سیاسی در برابر خانواده اش، سکون و آرامش خانواده امیر را برهم زده و باعث مهاجرت امیر و خانواده اش به مشهد، شیراز، عراق و گذراندن روز های گرم و سرد زندگی کودکانه میگردد.^{۱۱} مواجهه زندگی با امیر از آوان کودکی سیاسی گونه بوده حتی به سبب رفیق و هم درس بودن در دوران کودکی با شاهزادگان تیموری (سلطان حسین بایقرا) باعث حسادت سلطان وقت سلطان ابو سعید گردیده تا با امیر برخورد سیاسی نموده و از راه یافتن به دربار خود نا امید گرداند و امیر را در آوان نوجوانی با دل آزرده از زادگاه اش (هرات) به سمرقند تبعید نماید.^{۱۲} نوائی بعد از هجرت به سمرقند و گذراندن روز های سخت زندگی توانست در سمرقند تحصیل و دانش خود را تکمیل نموده و با حمایت دوستانش (حاجی احمد بیک) و علما و فضلالی وقت قرار گرفته و به کمال و شایستگی خود را برساند.^{۱۳} نوائی با شیفتگی و علاقه ای که به زادگاه اش هرات داشت همیشه رویای بازگشتن به هرات را در سر میپورانید و گاهی قول و عهده ای که در دوران کودکی با سلطان حسین بایقرا بسته بود (بخت با هرکی یاری کند و بر دولت رسد از یاد یکدیگر غافل نماند) را روزنه بازگشتش به هرات میدانست. همین بود که در سال ۸۷۳هـ حیات سلطان ابو سعید از هم گسیخت و بعد از کشته شدنش، سلطان حسین بایقرا وارد هرات شد و شهر هرات را بگرفت و بر تخت سلطنت جلوس نمود. با جلوس سلطان حسین بایقرا بر تخت هرات قول دوران کودکی و رویای امیر رو به تحقق یافتن گرفت و تحول زندگی سیاسی نوائی رو به شکوفا شدن گرفت.^{۱۴}

بنابر روایت مورخین با جلوس سلطان حسین بایقرا بر تخت هرات پیکی با نامه ای به حاکم سمرقند فرستاد و از حاکم سمرقند خواست که به علی شیر نوائی اجازه بازگشت به زادگاه اش را بدهد و نوائی به خدمت سلطان برسد. بعد از این رویداد نوائی با استقبال سلطان به هرات بازگشت نمود و به خدمت سلطان در دربار راه یافت. با ورود امیر به دربار و سرودن قصیده معروفی در وصف سلطان محبوبیت بیشتری نزد سلطان کسب کرد و یکی از نزدیکان سلطان در دربار گردید.^{۱۵} سلطان حسین بایقرا با دیدن لیاقت و کاردانی نوائی نخست وی را به عنوان محافظ مهر بزرگ همایونی (نشانچی) و سپس به منصب امارت عالی دیوان اعلی که از مهمترین مقامات در

^{۱۰} غیاث الدین بن همام الدین خواند میر، دستور الوزرا (شامل احوال وزرای اسلام تا انقراض تیموریان)، تصحیح. سعید نفیسی (تهران: اقبال، ۱۳۱۷)، ۴۲۰.

^{۱۱} نوائی، محاکمة اللغتين، ۲۵.

^{۱۲} خواند میر، دستور الوزرا (شامل احوال وزرای اسلام تا انقراض تیموریان)، ۴۲۲.

^{۱۳} محمد بن خواند شاه میر خواند، تاریخ روضته الصفای سیرها لآنبیا و الملوك و الخلفاء، مصحح. جمشید کیانفر (تهران: علمی، ۱۳۸۰)، ۴۱/۷.

^{۱۴} سام میرزا صفوی، تذکره تحفه سامی، تصحیح. رکن الدین همایون فرخ (تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۸۴)، ۳۳۵.

^{۱۵} اصفهانی، خلد برین (تاریخ تیموریان و ترکان)، ۶۷.

دستگاه حکومتی تیموریان بود منصوب کرد اما نوائی در قبول منصب نشانچی باشی تمایل نشان نداده چون امیر جایگاه خود را بزرگ دانسته نمیخواست که در دربار از همه پایین بنشیند و دیگران بر سر مهر او مهر بزنند، علاقه داشت که نزدیک و ندیم سلطان بماند تا در مناصب حکومتی، اما با اصرار سلطان قبول منصب نموده و سلطان حسین بایقرا بر خلاف سنت حکومت داری تیموریان جایگاه نوائی را رفیع نموده و تنها مهر امیر مظفر برلاس را بر مهر او مقدم دانست.^{۱۶}

نفوذ نوائی در دربار پس از سلطان حسین بایقرا مقتدرترین عنصر سلطنت قرار گرفت و در نیابت سلطان تمام امور سلطنت را رهبری میکرد. سلطان در تمام امور حکومت داری از او مشوره میگرفت و در سفرها نوائی سلطان را همراهی نموده حتی در سرکوب نمودن شورش های برخی امیران در داخل از جمله درویش علی حاکم بلخ و پایان بخشیدن به مناقشات شاهزادگان نقش اساسی داشت و سلطان به یاری نوائی نیاز فراوان داشت.^{۱۷} نوائی با گسترش اقتدارش در دربار میخواست روح ترک های که متأثر از فرهنگ زبان فارسی بودند را بیدار نموده و با برتری جوی های فرهنگی جایگاه ترکان را نسبت به ایرانیان در دربار در عرصه سیاسی و فرهنگی رفیع نماید که این رویکرد بزرگ بینی امیر باعث تقابل با دیوان سالاران فارسی زبان گردید.^{۱۸} رویا روی و برخورد های سیاسی امیر در دربار با دیوان سالاران فارسی زبان از جمله مجدالدین خوافی، نظام الملک، افضل الدین محمد، خواجه علاالدین صانعی و دیگران بیانگر نفوذ و جایگاه بزرگ سیاسی او در دربار میباشد. برخورد وزرا با نوائی چیزی جز عزل و شکنجه بدنبال نداشت و نوائی از طریق متحد شدن با دیوان سالاران، نفوذ بر سلطان، به کارگیری طرفند های سیاسی بر حریفان و قدرت نرم و عدم حضور در صحنه این اقدامات را عملی مینمود. تا جاییکه این اقدامات نوائی و افزایش اقتدار او در دستگاه حکومت و حسادت و کینه ورزی دیوان سالاران در برابر نوائی و خوش نا آمدن سلطان از عزل و نصب وزرا توسط او باعث بروز اختلافات نظری بین او و سلطان حسین بایقرا گردید.^{۱۹} سلطان حسین بایقرا با ترس از نفوذ نوائی در دربار خود و در تحت شعاع قرار گرفتن او تصمیم به دور ساختن نوائی از کانون قدرت هرات گرفت و وی را در سال (۸۹۴-۸۹۳ هـ) به حاکمیت آستراباد منصوب کرد، بعد از یک سال حکومت، نوائی خواستار بازگشت به هرات شد اما مورد پذیرش سلطان حسین قرار نگرفت و دوباره با نارضایتی به آستراباد فرستاده شد.^{۲۰} نوائی مدت ۱۵ ماه در آنجا با عدل و شایستگی حکومت کرد و همه علما و فضلا و اشراف بدور او جمع شده از او حمایت کردند اما نوائی علاقه بازگشت به کانون قدرت در هرات داشت و میخواست نزدیک به سلطان باشد تا خوب تر بر اهداف سیاسی خود فایق آید. همین بود که توسط کاکایش طرح بازگشت به هرات را مقدمه چینی نمود و با پخش شایعه

^{۱۶} میر خواند، تاریخ روضه الصفیاء فی سیره الانبیاء و الملوك و الخلفاء، ۷/۷۳.

^{۱۷} خواند میر، حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، ۴/۵۶۱.

^{۱۸} مهدی فرهانی منفرد، پیوند سیاست فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان (تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۱)، ۱۸۰.

^{۱۹} خواند میر، حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، ۴/۱۸۰.

^{۲۰} خواند میر، دستور الوزراء (شامل احوال وزرای اسلام تا انقراض تیموریان)، ۳۹۹.

مسمومیت اش از طرف سلطان حسین بایقرا، سلطان مجبور گردید که بازگشت امیرا را به هرات بپذیرد و نوائی دوباره به هرات بازگشت نمود.^{۲۱}

بازگشت نوائی به هرات و بی اعتمادی که بین نوائی و سلطان به وجود آمده بود باعث شد که سلطان با نوائی از این به بعد به شکل محتاطانه و محترمانه برخورد داشته باشد، تا جاییکه فردی را نزد امیر گماشت تا همه امورات یومیهنوائی را زیر نظر داشته باشد و یکایک به سلطان گزارش دهد که بالاخره نوائی به این موضوع پی برده اما نمیخواست با فراست سیاسی که داشت خود را با سلطان مواجه نماید، بدین اساس بعد از مدتی نوائی از دربار دوری گرفت و از سلطان خواست که به وی اجازه دهد پایان عمر خود را در خدمات علمی و فرهنگی سپری نماید و به امورات خیریه خود رسیدگی بیشتر نماید.^{۲۲} سرانجام نوائی از امور دولتی کناره گیری کرد و گوشه نشینی اختیار نمود و درویشی را بر همه امور ترجیح داد. در این زمان با مولانا عبدالرحمن جامی به مصاحبت و مکاتبت پرداخت و با تاثیر از او به فرقه نقشبندیه گرویده. نوائی در زمان انزوا هم مورد توجه سلطان حسین بایقرا بوده و شاهزادگان موظف با استفاده از مجالس وی بودند.^{۲۳} در پایان نوائی از اختلافات که بین شاهزادگان برای رسیدن به قدرت به وجود آمده بود مایوس گردیده و برای آرامش خاطر خود به مشهد رفت. بعد از اقامت کوتاهی در مشهد از دربار هرات خواستار اجازه رفتن به حج بیت الله گردیده اما بدلیل نا امن بودن راه اجازه رفتن به حج را پیدا نکرده دوباره به هرات برگشت نمود. عاقبت او در سال ۹۰۶ هـ در شهر هرات درگذشت و در اخلاصیه که خود ساخته بود در جوار آرامگاه گوهر شاد بیگم به خاک سپرده شد.^{۲۴}

در کل حیات سیاسی نوائی در دربار سلطان حسین بایقرا به دو برهه زمانی مربوط میشود، دور اول دوران صمیمیت و اعتماد سلطان به نوائی و دور دوم دوران هراس و اختلاف فکری سلطان از اقتدار روز افزون نوائی و تلاش نوائی جهت محدود ساختن اختیارات او میباشد. امیر علی شیر نوائی با ذکاوت و خرد سیاسی که داشت توانست در دربار سلطان حسین بایقرا اهداف سیاسی خود را در قالب اقدامات فرهنگی آرام و پیوسته به پایه اکمال برساند و هرات را در این دوره به مرکز فعالیت های هنری، فرهنگی، عمرانی و علمی تبدیل نماید. نوائی به عنوان وزیر دانشمند در دربار سلطان حسین بایقرا توانست کارنامه های درخشان سیاسی از خود به جا گذارد، ثبات و استحکام دستگاه حکومتی سلطان حسین همه مدیون خرد سیاسی او میباشد.^{۲۵}

^{۲۱} صفوی، تذکره تحفه سامی، ۱۷۹.

^{۲۲} خواند میر، حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، ۴/۲۴۱.

^{۲۳} خواند میر، دستور الوزرا (شامل احوال وزرای اسلام تا انقراض تیموریان)، ۳۹۹.

^{۲۴} A. Zeki Velidi Toğan, "Ali Şir Nevai", İslam Ansiklopedisi (İstanbul: MEB Yay, 1987), 349.

^{۲۵} منفرد، پیوند سیاست فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان، ۱۶۱.

تالیفات تاریخی امیر علی شیر نوائی

امیر علی شیر نوائی بزرگترین دانشمند دوران تیموریان نه تنها ادیب، شاعر و موسیقی دان، نقاش، عالم و فقهی معروف بود بلکه دانشمند ژرف بین در بخش تاریخ هم بود، آثار تاریخی باقی مانده از او در کنار دیگر آثار ادبی، هنری و فرهنگی اش بیانگر ذوق تاریخی نویسی او و دست رسی اش به منابع تاریخی و تاریخ نگاری میباشد.^{۲۶} از نوائی حدود ۳۰ اثر مستقل بجا مانده که همه نمایانگر وسعت دانش و تسلط او در علوم عصر خود و مهارت سخن پروری وی میباشد. کثرت آثار نوائی، مهارتش بر احاطه علوم عصر خود و نقشش در گسترش زبان ادبی ترکی، او را دانشمند بی نظیر عصر خود ساخته بود.^{۲۷} نوائی امتیاز ویژه ای نسبت به دیگر نویسندگان دارد که به دو زبان فارسی و ترکی چغتایی شعر می سرود و لقب شاعر ذوالسانین را به خود کسب کرده بود و تالیفات نوائی برخلاف دیگر نویسندگان در چندین زمینه (شعر، ادبیات، موسیقی، تاریخ و هنر) بود. کتاب ها و دیوان اشعار او به زبان فارسی و ترکی چغتایی و نبشته های از قبیل منشآت ترکی، محاکمة اللغتين، مجالس النفايس، و منظومه های حیرة الأبرار، فرهاد و شیرین، مجنون و لیلی، سد سکندری و فواید الکبری به ترکی از وی باقی مانده سرمایه بزرگی برای نظم و نثر ترکی محسوب میشود.^{۲۸}

بخش دیگری از تالیفات امیر علی شیر نوائی تالیفات تاریخی وی میباشد، که این تالیفات بیانگر علاقه نوائی به تاریخ نویسی بوده و تاثیر پذیری او از مکتب تاریخ نگاری وقت هرات و مورخان را نشان میدهد. آثار تاریخی او قرار ذیل است.

۱- تاریخ انبیا و حکما: نوائی این اثر را در سال ۸۹۰ هـ. نگاشته و در آن به مطالب سودمندی برای تاریخ انبیاء از حضرت آدم (ع) تا حضرت محمد (ص) پرداخته است.^{۲۹} در میان پیامبران آنانیکه در پیغمبر بودن آنان اختلاف وجود دارد نیز تذکر داده، وی میگوید که تعداد انبیای مرسل مشخص نیست برخی بیست و چهار هزار و برخی دیگر هشت هزار شمرده اند، در حالیکه ۳۱۳ تن مرسل بوده اند و مرسل کسانی هستند که از طریق جبرئیل به آن وحی آمده باشد.^{۳۰}

۲- تاریخ ملوک عجم: نوائی این کتاب را بعد از تاریخ انبیا در سال ۸۹۰ هـ. نوشته و در آن به شکل مختصر به شرح حال پادشاهان ایران زمین پرداخته و شیوه حکومت داری آنان را بیان نموده است. این کتاب در چهار طبقه است و پادشاهان ایران را در چهار گروه تقسیم بندی نموده و به ذکر حال آنان پرداخته است.^{۳۱} طبقه اول را

^{۲۶} بار تولد، زندگانی سیاسی میرعلیشیر نوائی، ترجمه. پوهاند میر حسین شاه (کابل: انجمن تاریخ، ۱۳۴۶)، ۴۲.

^{۲۷} نوائی، محاکمة اللغتين، ۴۱.

^{۲۸} نوائی، محاکمة اللغتين، ۱۳۰.

^{۲۹} خواند میر، حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، ۴/ ۸۳.

^{۳۰} نوائی، محاکمة اللغتين، ۳۸.

^{۳۱} خواند میر، حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، ۴/ ۸۵.

پیشدادیان نام نهاده شامل شرح حال "کیومرث، هوشنگ، تهمورس، جمشید، شداد، ضحاک، فریدون، منوچهر، نوزر، افراسیاب و گرشاسب" است. طبقه دوم را کیانیان نام نهاده و از ۹ پادشاه ذیل سخن میگوید "کیقباد، کیکاووس، کیخسرو، لهراسب، گشتاسب، بهمن، همای، دارا بن دارا و اسکندر". طبقه سوم شامل شرح حال "اشک بن دارا، شاپور بن اشک، بهرام، بلاش، هرمز، انوش، گودرز، نرسی، فیروز، خسرو و اردوان" میگردد و در طبقه چهارم پس از دادن شرح مفصل از اردشیر بن بابک از شاپور، هرمز، بهرام، شاپور ذوالکثاف، انوشیروان، یزد گرد و غیره نام میبرد و در پایان کتاب با آوردن ۵۰ بیت مثنوی به مدح سلطان حسین بایقرا میپردازد.^{۳۲} علاوه به مطالب تاریخی در این کتاب نوائی به ذکر حکایات و روایات غریبه و عجیبه در این کتاب پرداخته است. این کتاب از سوی کاترمر در سال ۱۸۴۱م. در پاریس با کتاب دیگری بنام "محاکمة اللغتين" در یک مجلد چاپ شده است، ذکی ولید یطوغان از چاپ دیگری نیز یاد میکند که در سال ۱۷۸۴م. در ویانا منتشر شده است.

۳- زبدة التواریخ: کتاب دیگری که حاوی برگزیده از وقایع تاریخی جهان تا روزگار مولف است.^{۳۳}

۴- خمسة المتحیرین (۸۹۸هـ.): نوائی بعد از وفات مولانا عبدالرحمن جامی در حیات و مناسبات خود با وی کتابی به زبان چغتای نوشت و در آن به ذکر اصل و نسب، زادگاه، حیات سیاسی، اجتماعی و عرفانی جامی پرداخت که از نظر تاریخی در خور توجه است و مطالبی دارد که دارای اهمیت تاریخی بسیار است.^{۳۴} این کتاب در یک مقدمه و سه فصل و یک خاتمه تدوین شده است، مقدمه در بیان اصل و نسب و زادگاه جامی است، فصل اول در بیان حوادث و گفتگوهای امیرعلی شیر نوائی و جامی است، فصل دوم نامه ها و نوشته های امیرعلی شیر و جامی و فصل سوم کتابت های است که جامی به درخواست امیرعلیشیر نوشته است.^{۳۵}

امیرعلیشیر در کنار کتاب های تاریخی اش رساله های بسیاری را نوشته است، که گرچه بعضی آنها مختصر است اما به جهت اهمیت مطالب تاریخی که در خصوص افراد و شخصیت های دوره تیموری در آن ها آمده حایز اهمیت است.

- حالات سید حسن اردشیر بیگ (۸۹۶هـ.): در این رساله به شرح حال سید حسن پرداخته و امیر بنا بر اخلاص که به سید حسن داشت او را پدر خوانده و از فضایل و علاقه او به شعر و هنر توصیف نموده است.^{۳۶}

^{۳۲} نوائی، محاکمة اللغتين، ۴۲.

^{۳۳} نوائی، محاکمة اللغتين، ۴۴.

^{۳۴} حکیم شاه قزوینی، تذکرة المجالس النفايس، تصحیح. علی اصغر حکمت (تهران: منوچهری، ۱۳۲۱)، ۱۳۵.

^{۳۵} نوائی، محاکمة اللغتين، ۲۲.

^{۳۶} نوائی، محاکمة اللغتين، ۳۹.

- حالات پهلوان محمد (۹۰۰هـ): این رساله در شرح حال پهلوان محمد صوفی که طیب، موسیقی دان و ادیب دوران نوائی است پرداخته و نوائی از معرفت و دوستی اش با این شخص یاد آوری نموده و اعیاری و اخلاق او را توصیف نموده است، این رساله از نظر تاریخ اجتماعی قابل ارزش است.^{۳۷}

- محبوب القلوب (۹۰۶هـ): رساله ای پر حجمی در بررسی های تاریخ جامعه شناسی عصر نوائی است که نوائی آن را به پیروی از "انیس الناس" امیر خسرو دهلوی در سه بخش ساخته است، در این رساله از طبقات مختلف مردم، امرا، وزرا، قاضیان، شعرا، مدرسان، پزشکان، موسیقی دانان و اقشار مختلف بحث شده است، سبک نوشتار کتاب پیچیده و متکلف است، این رساله از نظر تاریخ اجتماعی و اخلاقی، تاریخ فرهنگی، تاریخ اقتصادی دارای اهمیت زیاد است و وظایف، مشاغل و مناصب مختلف در آن ذکر شده است.^{۳۸}

- نسایم المحبة (۹۰۱ هـ): نوائی کتاب "نفحات النس" جامی را در سال ۹۰۱ هـ به ترکی چغتای ترجمه نموده و بر آن شرح حال خلفا و مشایخ ترکستان را افزود و آن را بنام "نسایم المحبة فی شمایم الفتوة" نامید، این رساله با ذکر مطالب که در باره تاریخ ترکستان دارد قابل اهمیت میباشد.^{۳۹}

- مجالس النفایس (۸۹۷هـ): نوائی این کتاب را در شرح حال شاعران عصرش به زبان ترکی نوشت و در آن بیشتر از آثار نمونه ای ۳۸۰ تن از شاعران را ذکر کرده است. این کتاب در ضمن شرح حال شاعران مطالب تاریخی زیادی در آن وجود دارد که از لحاظ تاریخی قابل اهمیت بوده و یکی از آثار بزرگ در بخش تاریخ ادبیات زبان فارسی و ترکی هم قلمداد میشود.^{۴۰} این اثر به لحاظ اهمیتش چندین بار نشر گردیده و مورد تقلید و ترجمه قرار گرفته است. نخستین تقلید از این کتاب توسط ابو نصر سام میرزا فرزند شاه اسماعیل صورت گرفت وی کتابی را بنام "تحفه سامی" با تقلید از این کتاب، شرح حال شاعرانی را در قید قلم از این کتاب باقی مانده بود نوشت و این کتاب را از ترکی به فارسی ترجمه نموده و اضافاتی هم در آن افزود.^{۴۱} هم چنان قاضی میر احمد قمی مورخ اواخر سده دهم هجری نویسنده کتاب "خلاصة التواریخ" نیز سه جلد کتابی در ذکر سخنوران و هنروران با تقلید از مجالس النفایس علیشیر نوائی بنام های "مجمع الخبر، مجمع الشعرا و گلستان هنر" نیز فراهم آورد.

^{۳۷}نوائی، محاکمة اللغتين، ۴۰.

^{۳۸}نوائی، محاکمة اللغتين، ۳۶.

^{۳۹}Eraslan, Çağtay Şâiri Atayî'nin Gazelleri, 14.

^{۴۰}آیکوپ، شمسایف، مجالس النفایس و محاکمة اللغتين (تاشکند، بی نا، ۱۹۴۸)، ۳/۳۲۳.

^{۴۱}نوائی، محاکمة اللغتين، ۳۴.

شیوه تاریخ نگاری امیر علی شیر نوائی

از نوائی نه تنها بانی و حامی نهضت تاریخ نگاری هرات در دوره سلطان حسین بایقرا یاد میشود بلکه نامش در کنار مورخان معروف دوره تیموری نیز یاد میگردد. نوائی در کنار دیوان اشعار و آثار دیگرش کتاب های را هم در بخش تاریخ نوشت، کتاب های را هم از فارسی به زبان ترکی ترجمه نموده. نوائی از بنیان گذاران دور دیگر نهضت تاریخ نگاری در پایان حکومت تیموریان در هرات بود و تاثیر گذاری عمیقی بر این مکتب فرهنگی و تاریخی داشت، این نهضت با حمایت نوائی و علاقه او به تاریخ نگاری، توانست رونق جدیدی تاریخ نگاری را مروج نماید و مورخان بزرگی مانند خواند میر، سمرقندی و دیگران کتاب های بزرگی را تدوین نمایند.^{۴۲} تاثیر این نهضت درخشان تاریخ نگاری، داشتن کتاب خانه بزرگ تاریخی، مجالست با مورخان بزرگی مانند خواند میر، کاشفی، سمرقندی، حمایت بی دریغ نوائی از مورخان و تقدیم ده ها کتاب بنام وی توسط مورخان و حمایه شاهزادگان از تاریخ نگاران عواملی بودند که باعث رو آوردن خود نوائی به تاریخ نگاری شده. نوائی در روش تاریخ نویسی خود همانند دیگر مورخان بوده و از سنت های تاریخ نگاری گذشته اسلامی، مغولی-ایلخانی و درباری پیروی می نموده است. اما سبک تاریخ نگاری نوائی تفاوت های هم با دیگر مورخان دارد. مورخان دیگر بیشتر تالیفات شان در توجه به واقعات نظامی، لشکر کشی های شاهزادگان و اتفاقات روز بوده است و به مسایل فرهنگی و اجتماعی کمتر پرداخته اند.^{۴۳} ولی در نگارش تاریخی نوائی بیشتر توجه به مسایل دینی، فرهنگی، اجتماعی، شعر و ادب و هنر شده است و مورخ با بینش وسیع علمی اش تکالیف های ادبی و پردازش های شعری را هم تداخل در آثارش کرده است. هم چنان نگاه و بینش تاریخی نوائی برخلاف بیشتر مورخان عصرش تنها معطوف به عصر خود نبوده بلکه خواسته به احوال کلی تاریخ جهان بپردازد و از احوال تاریخ جهان، تاریخ پیامبران، تاریخ ملوک عجم و تاریخ جامعه شناختی، ادبیات و شعرا ذکری به عمل بیاورد.^{۴۴} نوائی با درکی که در فن تاریخ نگاری داشته، بیشتر به شکل روایتی به تالیفات تاریخی خود پرداخته، اما کوشش میکرد که نقد های هم بر روایت های ضد و نقیض منابع تاریخی داشته باشد و روایت درست از این تضاد ها را در آثارش انعکاس دهد. جایگاه تاریخ نگاری نوائی هم یکی از تفاوت های دیگری او در بینش تاریخ نگاری اش میباشد. مورخان دیگر با قرار داشتن در خدمت دربار و حاکم بودن ذهنیت درباری بر اذهان شان کمتر توانستند که مستقلانه به تاریخ نگاری بپردازند و واقعات و روایت های تاریخی را به شکل واقعی بازتاب دهند. خصوصا در قبال شرح حال پادشاهان بیشتر به شکل کتمان واقعیت ها و توصیفی و مدیحه گونه عمل کردند و ذهنیت انتقادی در آثار شان کمتر دیده میشود.^{۴۵} اما نوائی با تفاوت جایگاه اجتماعی و سیاسی اش به عنوان فرد مقتدر و مستقل در دربار سلطان حسین بایقرا کمتر تحت تاثیری ذهنیت درباری قرار داشت. گر چند

^{۴۲} والتر هینتس، تشکیل دولت ملی در ایران، ترجمه. کیکاوس جهاننداری (تهران: خوارزمی، ۱۳۶۱)، ۱۰۸.

^{۴۳} خواند میر، مکرم الخلاق (شرح احوال و زندگانی امیر علی شیر نوائی)، ۱۹.

^{۴۴} نوائی، محاکمة اللغتين، ۱۳۴.

^{۴۵} رسول رهین، امیر علی شیر نوائی و شخصیت اجتماعی او (کابل: آریانا، ۱۳۸۶)، ۵۶.

نوشته های تاریخی او بیشتر در بخش شرح حال پیامبران و تاریخ پادشاهان عجم و شخصیت های معروف عصر خودش هست و به واقعه نگاری عصر خود کمتر پرداخته ولی رساله های که در وصف دوستان و شخصیت های بزرگی در عصر خودش نگاشته یا در وصف سلطان حسین بايقرا، ميتوان ذهنيت تاريخ نگاري او را تا حدی توصيفی و تا حدی توأم با نقد تاريخی يافت، چون او یکی از کسانی بود که با نفوذش گاهی اوصاف ناپسند سلطان را به نقد میگرفت، اما در کل در آثار تاریخی نوائی توجه به چيستی علم تاريخ، فواید و اهميت علم تاريخ و تاريخ اجتماعي نشده است و نوائی بیشتر به شکل روايت گر به تاليف کتاب و رساله های تاريخی اش پرداخته است، اما آنچه که جایگاه نوائی را در فرهنگ تاريخ نگاري وقت متمایز میسازد علاقه وافر او به علم تاريخ و تاريخ نگاري، داشتن کتاب خانه بزرگ تاريخی در آن وقت و حمايت بی حد و حصر او از مورخان برای نگارش تاريخ می باشد که تمام آثار تاريخی نبشته شده در عصر او و ظهور مورخان بزرگی مانند خواند مير و ديگران همه و همه بستگی به ذوق فرهنگی و تاريخی او دارد.^{۴۶}

نقش و حمايت امير عللی شیر نوائی از تاريخ نگاري و مورخان دوره سلطان حسين بايقرا

با آنکه عده ای را اعتقاد بر آن است که تاريخ و تحولات جامعه بشری قايم به اشخاص نيستند، اما برخی از افراد و شخصيت ها آنقدر جلوه ویژه ای در تاريخ بشريت دارند که نقش تأثير گذار آنان را نمی توان انکار کرد.^{۴۷} امير علی شیر نوائی شاعر، اديب و مورخ فرهيخته دوره پايان تیموري از جمله اين افراد است، وی علاوه بر ديوان های شعر، کتاب و رساله های تاريخی متعددی نوشت و بنیان گذار دور دوم نهضت تاريخ نگاري تیموري در پايان حکومت تیموريان در هرات می باشد. نوائی با شخصيت چند بعدی که داشت او را دانشمند بی نظير عصر خودش خطاب می کردند.^{۴۸} چنانکه ادوارد براون در باب عظمت و جایگاه او مینویسد "اهميت و عظمت نوائی هم از جهت دانش و نویسندگی و هم از حیث حمايت و پشتیبانی از دانشمندان و نویسندگان به قدری نمایان است که ميتوان بی مبالغه او را دانه و ماسیناس زمان خود او دانست".^{۴۹} یقیناً با استناد بر این نظریه ها ميتوان گفت که ظهور و اوج عظمت مکتب هرات با رنسانس فرهنگی اش در این دوره (۸۷۶-۹۰۲ هـ) همه مرهون دانش و پشتیبانی فوق العاده نوائی است که در زمان وزارت او تا مدت سی سال مرکز دانشمندان، مورخان، نقاشان، هنرمندان، نویسندگان، علما و فضلا بوده و باعث ظهور دانشمندان، نویسندگان و مورخان بزرگی از این مکتب گردیده که با توجه سلطان حسين بايقرا و وزير دانشمنداش هر کدام به درجه از علم و کمال رسیدند و حتی هر کدام صاحب مکاتب جدیدی

^{۴۶} ادوارد براون، تاريخ ادبی ايران، ترجمه. علی اصغر حکمت (تهران: بی نا، ۱۳۵۱)، ۷۳۸/۳.

^{۴۷} رهين، امير عليشير نوائي و شخصيت اجتماعي او، ۵۰.

^{۴۸} بارتولد، زندگانی سياسی مير عليشير نوائي، ۵۲.

^{۴۹} براون، تاريخ ادبی ايران، ۷۳۱.

در بخش های مختلف دانش و هنر با تاثیر از این دوره گردیدند. عظمت و اوج پیشرفت فرهنگی و علمی این دوره تحت توجه نوائی باعث شد که از دوره های بزرگ فرهنگی و ادبی مسمی شود.^{۵۰}

یکی از عظمت و شگوفای علمی این دوره ظهور مورخان بزرگ و درخشش نهضت تاریخ نگاری دور سوم تیموری می باشد که با تاثیر و تداوم از پیشینه نهضت تاریخ نگاری دوره مغولی، ایلخانی و تیموری شروع گردید.^{۵۱} ظهور مورخین بزرگ و درخشش نهضت تاریخ نگاری در این دوره یقیناً مانند دیگر بخش ها همه مرهون حمایت بی دریغ دانشمند علم پرور، نویسنده و مورخ بزرگ امیر علی شیر نوائی است، که حقیقتاً نقش و جایگاه عمیق نوائی از ذوق تاریخ نگاری او و کتاب های تاریخی که بنام او در این دوره توسط مورخان بزرگی نوشته و تقدیم شده نمایان میگردد. نوائی خود یکی از پایه های محوری نهضت تاریخ نگاری در این دوره و جمع شدن مورخان بدور او باعث تحول بزرگ تاریخ نگاری در این دوره گردیده است. کتاب خانه بزرگ تاریخی او و ذوق او به علم تاریخ باعث شد که مورخان بزرگی در سایه حمایت او به کمال برسند و کتاب و رساله های زیادی تاریخی را به تالیف بگیرند^{۵۲} و میراث وسیع تاریخ نگاری این دوره را به بیرون از خراسان تا در بار بابران هند و صفویان ایران گسترش داده و رونق تاریخی اش را تا زمان های طولانی زنده نگهدارند. در ذیل جایگاه نوائی را در آثار تاریخی که با حمایت و انگیزه او بنام او نوشته و تقدیم شده بیان میکنیم.

یکی از مورخان بزرگ این دوره که تحت توجه نوائی در مکتب تاریخ نگاری هرات پرورش یافته بود خواند میر است. وی با ذکاوت و علاقه ای که به تاریخ نگاری داشت در سن جوانی تحت توجه نوائی قرار گرفت و نوائی کتاب خانه بزرگ تاریخی خود را در اختیار وی قرار داد. خواند میر با دست رسی به کتاب خانه بزرگ نوائی و تشویق بی دریغ او به یکی از مورخان بزرگ این دوره مبدل شده. صداقت تاریخ نگاری او، سلیس بودن نثرش به لحاظ نویسندگی و تقلید از سنت تاریخ نگاری جدش "میرخواند" او را به یکی از تاریخ نگاران موثر در این دوره مبدل کرد.^{۵۳} آثار تاریخی او شهرت و رواج بسیار یافت و کتاب های تاریخی که او نوشت عمدتاً به امیر علی شیر نوائی تقدیم شده است. که مهم ترین شان عبارت اند از: "خلاصة الخبار فی بیان احوال الخیار" کتاب مختصری است که از زمان خلقت تا سال ۹۰۵هـ به مرور تاریخ بشر پرداخته، شامل یک مقدمه در شرح خلقت، ده مقاله و یک خاتمه است. خواند میر این کتاب را در سال ۹۰۶هـ نوشته و بنام علی شیر نوائی توشیح نموده است. کتاب دیگری خواند میر بنام "ماثر المولک" است که در سال ۹۰۱هـ نوشته شده است، این کتاب در باره سخنان

^{۵۰} ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران (تهران: فردوس، ۱۳۷۲)، ۴/۵۲۱.

^{۵۱} ابن عرب شاه، عجایب المقدور یا زندگانی شگفت آور تیمور، ترجمه محمد علی نجاتی (تهران: نشر کتاب، ۱۳۳۹)، ۲۲۰.

^{۵۲} عبدالحسین زرین کوب، تاریخ ایران بعد از اسلام، (تهران: امیر کبیر، ۱۳۷۹)، ۴/۴۰.

^{۵۳} حسین میر جعفری، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمنان (اصفهان: دانشگاه اصفهان، ۱۳۹۵)،

حکیمانه پیامبران، پادشاهان و دانشمندان گذشته میباشد که به تشویق علی شیر نوائی نگارش یافته وبه وی تقدیم شده است.^۴

کتب دیگری از ملا حسین کاشفی بنام های "جواهر التفسیر لرحمة الأمر" در سال ۸۹۰ هـ و "مخزن النشا" در سال ۹۰۷ هـ با تشویق نوائی بنام سلطان حسین بایقرا و علی شیر نوائی نگارش و تقدیم شده است. کتاب دیگری از میرخواند مورخ بزرگ وقت بنام "روضه الصفا" در حمایت از علی شیر نوائی نوشته شده است که این کتاب به تذکر موضوعات عجایب عالم، جغرافیا و شرح دارالسلطنه هرات پرداخته و مطالب آن قابل اهمیت است.^۵ علاوه بر کتاب های تاریخی برخی کتاب ها و رساله های دیگری که جنبه های دیگری دارند توسط نویسندگان تالیف و بنام امیر علی شیر نوائی نوشته و تقدیم شده مهمترین آنها قرار ذیل اند: شرح فرایض از احمد تفتازانی، شرح اربعین از امام نوای، شرح ماته العامل از محمد نظامی، شرح مشکات از خواجه عماد الدین، شرح حکمت از مسعود شروانی، رساله در علم فراست از مولانا عبدالرزاق کرمانی، تذکره النفوس از مولانا درویش علی طیب، حاشیه مطول از خواجه ابوالقاسم اللیثی، شواهد النبوت از جامی، شرح موجز از مولانا غیاث الدین قاضی سبزواری و ده ها اثری دیگری.^۶ در کل با توجه به آثار تاریخی باقی مانده از این دوره، توجه و علاقه شاهزادگان تیموری به تاریخ نگاری، رفاه مادی و ثبات در باری، رشد و عظمت مکتب تاریخ نگاری در این دوره، ظهور مورخان بزرگی مانند خواند میر و کاشفی و دیگران و تاثیر گذاری را که این مکتب در تاریخ نگاری دوره های بعد از خود داشت همه را به تبحر و خرد دانش دوستی امیر علی شیر نوائی وزیر دانشمند وقت وابسته میدانند.^۷

^۴ زرین کوب، تاریخ ایران بعد از اسلام، ۴/۴۸.

^۵ جعفری، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تمبوریان و ترکمنان، ۱۷۹.

^۶ خواند میر، مکارم الخلاق (شرح احوال و زندگانی امیر علی شیر نوائی)، ۶۸.

^۷ خواند میر، مکارم الخلاق (شرح احوال و زندگانی امیر علی شیر نوائی)، ۶۵.

نتیجه گیری

عظمت و درخشش نهضت تاریخ نگاری هرات در پایان حکومت تیموریان (در زمان سلطان حسین بایقرا) دنباله نهضت تاریخ نگاری دوره مغولی، ایلخانی و تیموری بود، با شروع حکومت تیمور و تحولات و فتوحات وسیعی که توسط خود تیمور و شاهزادگان تیموری صورت گرفت و علاقه و توجه که تیمور به باقی ماندن نام و شرح فتوحات خود داشت باعث شد که کار تاریخ نویسی رونق تازه ای بگیرد و مورخان بزرگی از هر گوشه بدور او گرد آمده تا کتاب و ظفرنامه های تاریخی مهمی را در شرح حال و فتوحات او به نگارش بگیرند. این روند درخشش نهضت تاریخ نگاری تا زمان شاهرخ ادامه یافت. پس از شاهرخ فترتی در تداوم این تاریخ نگاری ایجاد شد اما پس از به قدرت رسیدن سلطان حسین بایقرا دوباره این رونق تاریخ نگاری از سرگرفته شد و با علاقه و پشتیبانی وزیر دانشمند بایقرا، امیر علی شیر نوائی به اوج توسعه و کمال رسید.

امیر علی شیر نوائی بانی و حامی این نهضت تاریخ نویسی خود یکی از مورخان فرهیخته این مکتب بود، او در یک خانواده اشرافی ترک چغتای در هرات به دنیا آمده بود، بعد از گذراندن روزگار هجرت و دانش آموزی از آوان کودکی به عراق، تفت، مشهد، هرات و سمرقند و مجالست با علما و فضلا وقت خود، به یکی از دانشمندان بی نظیر عصر خود مبدل گشته بود. نوائی با وسعت دانشش در بخش های مختلف و تسلط و مهارت بر همه علوم عصر خود دانشمند بی نظیر عصر خود یاد میشد و عظمت و جایگاه او را در کنار نویسندگان و بزرگان بزرگ شرق و غرب مانند سعدی، رودکی، دانتی، شکسپیر ماسینیاس... می‌شمارند، نوائی با دوستی و نزدیکی که با شاهزاده تیموری سلطان حسین بایقرا از آوان کودکی تا مرگ داشت یکی از عامل اصلی درخشش و کمال او بود که او را به شخصیت بزرگ علمی وادبی عصرش مبدل کرده. نوائی با کمال و شایستگی که داشت توانست در دربار سلطان حسین بایقرا بعد از سلطان، مقتدر ترین فرد دیوان سلطان باشد و با نبوغ و خرد سیاسی اش توانست دربار سلطان حسین را ثبات و استحکام داده و با حمایه سلطان اهداف بزرگ علمی و فرهنگی خود را دنبال نماید و اساس گذار رنسانس فرهنگی بزرگی در این دوره باشد. یکی از شاخه های رنسانس فرهنگی این دوره رونق تاریخ نگاری بود که مانند دیگر نهضت ها با ابتکار و حمایه نوائی به اوج عظمت رسیده بود. نوائی که خود مورخ بود و در کنار دیوان اشعار، لغت نامه ها، هنر و نقاشی اش کتاب و رساله های تاریخی مینوشت و علاقه بی حد به مورخین و تاریخ نگاری داشت. نوائی دست رسی وسیع به علم تاریخ داشت و میخواست از احوال گذشته پادشاهان و پیامبران آگاه باشد و بدین منظور کتاب های تاریخی خود را در شرح حال پیامبران و پادشاهان با رویکرد واقعی تاریخ نگاری به تالیف در آورد. هم چنان او از مفهوم و کاربرد علم تاریخ در جامعه شناختی با تاثیر گیری از نظریات فیلسوفان اسلام مانند ابن خلدون و دیگران آگاه بود و رساله های را در این باب تالیف کرد تا بافتی که بین جامعه شناسی و علم تاریخ به مفهوم امروزی وجود دارد اشاره ای داشته باشد. نوائی در سبک تاریخ نگاری خود متأثر از سنت تاریخ نگاری اسلامی، ایلخانی و مغولی بود اما با بینش وسیع علمی و استقلالیت اجتماعی که داشت تلاش میکرد تاریخ را به مفهوم واقعی گرای آن بازتاب دهد.

جایگاه دیگر نوائی در این دوره، حمایت او از مورخان و نقش او در نهضت تاریخ نگاری در این دوره میباشد. نوائی با خرد دانش دوستی اش در کنار ایجاد رابطه و حمایت با دیگر نویسندگان، رابطه ای نیکی با مورخان ایجاد کرده بود، مورخان تحت توجه او پرورش یافته و به کمال و بلوغ میرسیدند. او با داشتن کتاب خانه بزرگی تاریخی و قرار دادن آن در اختیار مورخان مانند "خواندمیر" میخواست رونق تاریخی نگاری این دوره را مانند گذشته توسعه داده و واقعات دوره سلطان را با کارنامه ها و اقدامات بزرگ فرهنگی که خود انجام میداد قید تاریخ نماید. درخشش و توسعه نهضت تاریخ نگاری این دوره، ظهور مورخان بزرگی مانند میرخواند، خواندمیر، سمرقندی و کاشفی... و نگارش کتاب و رساله های بیشمار تاریخی همه بیانگر نقش عمیق او در نهضت تاریخ نگاری این دوره میباشد که دامنه تداوم و تاثیر این رونق تاریخ نگاری فراتر از هرات به دربار صفویان ایران و بابریان هند رسیده بود تا دیری مورخین از سنت تاریخی نگاری این دوره پیروی میکردند.

منابع

- آیکوپ، شمسایف. مجالس النفائس و محاکمة اللغتين. تاشکند: بینا، ۱۹۴۸.
- ابن عرب شاه، عجایب المقدور یا زندگی شگفت آور تیمور. ترجمه. محمد علی نجاتی، تهران: نشر کتاب، ۱۳۳۹.
- بارتولد، زندگانی سیاسی میرعلیشیر نوائی. ترجمه. پوهاند میر حسین شاه، کابل: انجمن تاریخ، ۱۳۴۶.
- براون، ادوارد. تاریخ ادبی ایران. ترجمه. علی اصغر حکمت، چاپ ۳، تهران: بی نا، ۱۳۵۱.
- جعفری، حسین میر. تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمنان. اصفهان: دانشگاه اصفهان، ۱۳۹۵.
- خواندمیر، غیاث الدین ابن همام الدین. مکارم الخلاق (شرح احوال و زندگانی امیر علی شیر نوائی). تهران: میراث مکتوب، ۱۳۷۸.
- خواندمیر، غیاث الدین ابن همام الدین محمد. حبیب السیر فی اخبار افراد بشر. تهران: چاپ خانه خیام، ۱۳۸۰.
- خواند میر، غیاث الدین ابن همامالدین. دستور الوزرا (شامل احوال و زرای اسلام تا انقراض تیموریان). تصحیح. سعید نفیسی، تهران: اقبال، ۱۳۱۷.
- رهین، رسول. امیر علیشیر نوائی و شخصیت اجتماعی او. کابل: آریانا، ۱۳۸۶.
- زرین کوب، عبدالحسین. تاریخ ایران بعد از اسلام. چاپ ۸، تهران: امیر کبیر، ۱۳۷۹.
- صفا، ذبیح الله. تاریخ ادبیات در ایران. تهران: فردوس، ۱۳۷۲.
- صفوی، سام میرزا. تذکره تحفه سامی. تصحیح. رکن الدین همایون فرخ، تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۸۴.
- فرهانی منفرد، مهدی. پیوند سیاست فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۱.
- میرخواند، محمد بن خواند شاه بن محمود. تاریخ روضة الصفا فی سيرة الانبياء و الملوك و الخلفاء. مصحح. جمشید کیانفر، تهران: علمی، ۱۳۸۰.
- نوائی، امیر علیشیر. محاکمة اللغتين. تصحیح. دکتر حسن محمد زاده صدیق، تبریز: نشر اختر، ۱۳۸۷.

- واله اصفهانی، محمد یوسف. *خلد برین (تاریخ تیموریان و ترکان)*. ناشر: میراث مکتوب، ۱۳۷۹.
- هینتس، والتر. *تشکیل دولت ملی در ایران*. ترجمه. کیکاوس جهاننداری، تهران: خوارزمی، ۱۳۶۱.
- قزوینی، حکیم شاه. *تذکرته المجالس النفایس*. تصحیح. علی اصغر حکمت، تهران: منوچهری، ۱۳۲۱.

Ersalan, Kemal. “Çağtay Şâiri Atayî'nin Gazelleri”. *Türk dili dergisi*. Ankara: Türk dil kurumu yayını, 1986.

Levend, Ağâh Sırrı. *Ali Şir Nevai'nin Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*. Ankara: Basım evi, 1965.

Toğan, A. Zeki Velidi. “Ali Şir Nevai”. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB Yay, 1987.